

אורות ישראל
מכללה אקדמית לחינוך
מייסודן של מכללות
מורשת יעקב ואורות ישראל

מאורות

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

גיליון י"ז

תשע"ג

חספו 437

ברוך שפטרני

"ברוך שפטרני מעונשו של זה" או "שלוה"?

רגילים אנו לשמוע ברכה זאת שאומר האב בסיום המעמד החגיגי של העלייה לתורה של בנו בבית הכנסת בהגיעו למצוות. עיון במקורותיו של מנהג זה מעלה מגוון שאלות שהעסיקו את חכמי ישראל במהלך הדורות: מי אומר את הברכה: האב? הבן? באיזו מידה נענש אדם על חטאו של הזולת? מתי יש לאמרה: לאחר קריאת התורה? בסעודה? האם יש לברך ברכה זאת בשם ובמלכות? בדברים שלהלן אגע במקצת התשובות הרווחות לשאלות אלו.

עדות ראשונה לקיומו של מנהג זה מצויה במסורת אשכנז מן המאה ה-11: רב יהודאי גאון תלמידו של רבנו גרשום מאור הגולה מוורמס אמר בטקס העלייה לתורה של בנו את הברכה "אשר פדאני מעונשו של זה"¹. הברכה אינה מצויה בתלמודים, לא הכירו אותה בבבל ובארצות שהיו נתונות להשפעתה, ואינה מוזכרת גם בכתבי גאונים ובספרי חכמי ספרד. לכן יש חילוקי דעות לעניין נוסח הברכה: יש המקפידים לברך בשם ומלכות ויש הסוברים שטוב לברך אותה בלא שם ומלכות.² מדובר במנהג שפשט באשכנז, ואשר הסתמך על מדרש בבראשית רבה העוסק בגידולם של עשו ויעקב:

ויגדלו הנערים, רבי לוי אמר משל להדס ועצבונית שהיו גדלים זה על גבי זה וכיון שהגדילו והפריחו זה נותן ריחו וזה חווחו כך כל י"ג שנה שניהם הולכים לבית הספר ושניהם באים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה היה הולך לבתי מדרשות וזה היה הולך לבתי עבודת כוכבים, א"ר אלעזר צריך אדם להטפל בבנו עד י"ג שנה מיכן ואילך צריך שיאמר ברוך שפטרני מעונשו של זה (בראשית רבה סג, ט).

הפירוש הרווח למנהג זה הוא כי עד גיל שלוש-עשרה הילד נמצא ברשות אביו ואביו נענש על מעשיו הלא ראויים של בנו. אולם בגיל שלוש-עשרה יוצא הבן לרשות עצמו. מעתה הוא חייב בקיום מצוות ואביו נפטר מן העונשים על חטאיו. על זה מברך האב "ברוך שפטרני מעונשו של זה". יש המדגישים "להטפל בבנו" – להעסיקו בתורה ובמצוות עד י"ג שנה.³ מכאן יש המסבירים שהעובדה שהבן חטא מלמדת כי האב התרשל בחובתו לחנכו לתורה ולמצוות והעונש חל על האב על כך שלא חנך אותו כראוי.

אחרים סוברים שכיוון שקטן אינו בר עונשין לא ייתכן שהאב נענש על עברות בנו, אלא שעד כה דווקא הבן הוא זה שנענש בעוון אביו, כדברי המדרש: "עד שלש עשרה שנה הבן לוקה בעוון האב, מכאן ואילך איש בעונו ימות" (ילקוט שמעוני רות, רמז תר). כלומר עד כה האב נענש על כי גרם לזולתו, לבנו, שיענש בגללו. לכן בהגיע הבן לגיל מצוות האב מברך על שנפטר מהעונשים שהוטלו עליו על כי גרם לבנו לסבול מפאת עוונותיו שלו [של האב].⁴ אם זה אכן ההסבר הנכון לברכה מן הראוי היה שהבן יאמר את הברכות, על כך

שבהגיעו לגיל שלוש-עשרה נפטר מעונשים בגין חטאי אביו. ואמנם הרב עמרם אבורביע (רבה הספרדי של פתח תקווה בשנים 1951–1967) כתב שנהגו לברך שניהם, הן האב הן הבן.⁵

קיימים מנהגים שונים לעניין זמן אמירת ברכת "ברוך שפטרני": יש נוהגים לאמרה ביום שבו הגיע הבן לגיל שלוש-עשרה והוא מניח לראשונה תפילין כבר חיובא. אחרים מברכים לאחר שהנער עולה בפעם הראשונה לתורה, שכן זהו הממד הציבורי של התבגרות הנער, ולכן זה הזמן המתאים לברך את הברכה. יש שנוהגים לומר את הברכה דווקא בסעודת מצווה המתקיימת ביום שנעשה הבן בר מצווה.

כיוון שהברכה נאמרת במעמד חגיגי ומיוחד ובאווירה של שמחה, נראה שראוי לשים את הדגש על משמעות החינוכית החיובית של מנהג זה. אמירת הברכה על ידי האב בטקס בר המצווה היא הכרזה "קבל עם ועדה": עד כאן עשיתי כמיטב יכולתי לחנך את בני בדרך התורה והמצוות ואף נעשיתי אם סטה מהדרך; עתה בהגיע בני לגיל שלוש-עשרה, אני מכיר בעצמאותו ובחופש הבחירה שלו ומאמין ביכולותיו לקחת מכאן ואילך אחריות על מעשיו.

כדאי לשים לב לכך שהצורה הנכונה של האמירה היא: ברוך שפטרני מעונשו של זה, כשהמילה "של" מחוברת למילה הבאה כאשר ה"למד" מודגשת והמילה הבאה מיודעת (עם ה"א הידיעה) אבל בהבלעת ה"א, כלומר בלשונו היינו אומרים: "ברוך שפטרני מעונשו של הַזֶּה" (ולא "של זה"). צורה זאת הייתה נהוגה בלשון חכמים (חז"ל), ואנחנו מוצאים אותה בכתבי היד העתיקים ביותר שיש בידינו של המשנה ואף של המדרשים, וכן היא נהוגה במסורת יהודי תימן. סידור קורן, שהחזיר עטרה ליושנה בהרבה דברים, גם הוא מביא כתיב זה. לומר: לא "זה" במין זלזול או כלאחר יד, אלא "הזה" האחד והמייוחד.

כיוון שברכה זאת ידועה לרבים היא יצאה למרחב. כיום רווח הצירוף "ברוך שפטרני" גם במשמעות מושאלת, ומציין קריאת רווחה של מי שנחלץ ונפטר מנוכחותו של אדם לא רצוי או מן הטרחה הכרוכה בתפקיד כלשהו.

ברוריה מכמן

מרצה במסלול גיל הרך ובמסלול חנ"ם

¹ רחלי לבל, מתיח קס, "ברוך שפטרני", בתוך: לקסיקון לתרבות ישראל, אתר מט"ח: <http://lexicon.cet.ac.il/wf/wfTerm.aspx?id=976>

² יצחק גילת, "ברוך שפטרני מעונשו של זה" לתולדותיו של מנהג, סיני קיח (תשנ"ו), עמ' קעו-קפ

³ טוביה ב"ר אליעזר, לקח טוב, מהדורת בובר, בראשית כז; כה, ד"ה "ויגדלו הנערים".

⁴ יצחק גילת, שם.

⁵ עמרם אבורביע, נתיבי עם, המנהגים וההלכות, סימן רכה, ס"ק ב, עמ' קל.

המסר של המאורעות, הבין את כוונת המשמיע. ההוכחה לכך היא שהרי בסופו של דבר שמיעה זו גרמה לו שבא לחסות תחת כנפי השכינה. על כך נאמר "וישמע יתרו" – שמע מה שלא שמעו שאר האומות.

המפרשים שואלים: למה אמר "וישמע יתרו" ולא "ויוודע ליתרו", שהוא לשון מדויק יותר? התשובה נמצאת בפסוק מתוכחת ירמיה: "שמעו דבר ה' ", שעל ידי השמיעה זוכה אדם לחיים. שמיעה אינה רק שמיעה טכנית של קול, אלא שמיעה היא התבוננות וקבלת קולות הנשמעים.

וישמע הכנעני

גם לאחר מות אהרון הכהן כתוב, "וישמע הכנעני מלך ערד" (במדבר כא, א). שואלת הגמרא (ראש השנה ג, א), "מה שמועה שמעו? שמע שמת אהרון ונסתלקו ענני כבוד". גם כאן ניתן לשאול מדוע כתב "וישמע הכנעני" ולא "ויוודע לכנעני". אף על זה נענה את תשובת המדרש: הן אמת שלא רק הכנעני שמע שמועה זו של מיתת אהרון והסתלקות ענני הכבוד. האומות כולם שמעו, אבל הכנעני שהיה עמלק לא שמע רק קולות, אלא התעמק והתבונן, וכסבור ניתנה רשות להילחם בישראל. כולם שמעו, אך שמיעתם בזה הייתה חשובה כאילו לא נשמעה ובבחינת שמיעת קולות שמעו, שהרי לא הסיקו מסקנה אחרת ממה שחשבו עד היום. הם עדיין יראו מישראל, ולא שינתה שמיעה זו את פחדם עד שבא עמלק וקירר את האמבטיה. שמיעתו הייתה שמיעה להרע, אבל שמיעה אמיתית, שמיעה עם התבוננות להשחית, וזה משמעות "וישמע הכנעני". מה שמע והבין לפי דרכו הרעה עד שהחליט להילחם עם ישראל? שמע שמת אהרון ונסתלקו ענני כבוד.

מבוסס על המאמר:

"חינוך לשמיעה" מאת הרב שלום אביחי כהן שליט"א

יעל אבישר

סטודנטית במסלול לחינוך מיוחד

חז"ל שואלים: "מה שמועה שמע ובא"? עונה רש"י: "קריעת ים סוף ומלחמת עמלק". והרי כתוב "שמעו עמים ירגזון חיל אחז יושבי פלשת". כלומר ששמועת קריעת הים עברה באוזני העמים כולם. אם כן, כיצד אפשר לתלות את התגירותו של יתרו בשמיעה שהייתה נחלת הכלל? שאלה זו מחדדת את מושג השמיעה.

מתי נקרא האדם שהוא שומע?

כאשר אדם שומע באוזניו, אך שמיעה זו אין לה כל משמעות לגביו, אין שמיעתו נקראת שמיעה לפי מטרתה. המשיל את הדבר הגה"צ ר' שלום שבדרון זצ"ל לאדם שעוצר את מכוניתו באמצע הכביש ותור מכוניות ארוך ממתין אחריו. כולם צופרים וצופרים, אך הוא אינו זו ממקומו. במקום זאת הוא יוצא ממכוניתו ופונה לעברים: "מה אתם צופרים? הלא אני שומע!" האם ניתן לומר כי אדם זה שומע הוא? כאן אנו למדים כי אף שיש לאדם אוזניים שומעות, עדיין לא ייקרא אדם שומע משום שאינו משתמש בכלי השמיעה שלו לפי מטרתו.

שתי שמיעות

יוצא שקיימים שני סוגי שמיעה: הראשון – "שמעו עמים ירגזון", והשני – "וישמע יתרו". אמנם את עשר המכות וקריעת ים סוף שמעו העמים כולם, אך האם שמיעה זו הייתה שמיעה של תכלית? העמים כולם אכן שמעו באוזניהם, אך זו הייתה שמיעה שאין בה התעמקות והבנה. היה חסר בה מיצוי מטרת הקב"ה שהשמיע זאת כדי לפרסם את כוחו ואמונתו בעולם. מבחינה טכנית הם אמנם נקראים שומעים, ולכן נאמר: "שמעו עמים ירגזון", אבל ביחס למטרת השמועה כאילו לא שמעו דבר!

לא כך יתרו שלא רק שמע טכנית את הקולות כמו שאר העמים, אלא שמע שמיעה אמיתית, שמיעה שיש לה תכלית. הוא, שהיה כהן מדיין, הגדול שבעובדי עבודה זרה, הבין את

הציונות הדתית בעקבי רבנו הרצי"ה זצ"ל

מדבריו לפרשת יתרו תשכ"ז

פרשה קטנה

ברוריה מכמן

יש שבתות שיש להן שמות מיוחדים, כגון: שבת נחמו, שבת חזון, שבת הגדול, שבת שירה. יש צורך להתבונן על ערכן המיוחד. [...] לפרשה של היום אין שם מיוחד, אך ישנו ענין מיוחד: מעמד הר סיני ומתן תורה. ויש לפרשתנו צד נוסף שהוא מיוחד. שום דבר אינו מקרי בדברים שבקדושה. יש להתבונן בדבר ד' שמתגלה אלינו ולתפוס את מהותו, את הדבר ה**בולט**, ומתוך כך את הפרטים, לפעמים זה מתוך היותו **ראשית של ענין**, או **אחרית של ענין**, או מפני **ריבוי כמותי**. יש מספר פרשיות בתורה ארוכות ו**מרובות במצוות**, כגון: "משפטים", "ראה", "שופטים", "כי תצא". בפרשת "שופטים" אנו מוצאים את כל ה**עמודים המוצקים** של תורה וישראל: מלכות, נבואה, כהונה, סנהדרין ותורה שבעל-פה – "ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך"! לעומת זאת יש פרשיות **קטנות הבולטות** בקטנותן, **במצוות הדברים**, במועט המחזיק את המרובה, כגון: "נצבים-וילך" בסיום התורה, שהן ניכרות במיעוט כמותי ובריבוי איכותי ויסודיות. הראשונה מסוג זה של פרשיות היא פרשת "יתרו".

כמו שצריך לראות את הגדלות, את הערך של "מה גדלו מעשיך ד' ", כך צריך להכיר את החשיבות של "מה **קטנו** מעשיך ד' ", כפי שנמצא ב"אורות התורה" [...]

בגמרא מופיע המקור לביטוי זה של חז"ל: "איזוהי פרשה קטנה, שכל גופי תורה תלויין בה? 'בכל דרכיך דעהו' ". מה פירוש גופי תורה? גופי הלכות, **ממשיות** של תורה [...] כל מציאות התורה, לימודה וקיומה תלויים בפרשה הקטנה הזאת: "בכל דרכיך דעהו". כל עניני החיים שעל פי התורה, תלויים בשלוש מילים אלו. וכל זה שייך ללשון חז"ל: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים" [...]

פרשת "יתרו" היא פרשה קטנה בכמות אבל עצומה ואדירה, באיכותה ובכלליותה: מעמד הר סיני ומתן תורה [...] ישראל ותורה הם שני צדדים של דבר אחד. "בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו". יש ביטוי מיוחד של ה"אור החיים" הקדוש: **אם אין ישראל – אין תורה**. ישראל הם ה**כתובת** של התורה. התורה הזאת שאנו מדברים עליה, לומדים אותה ומקיימים אותה – יש לה שורש עליון, **חמדה גנוזה** תורה מן השמים [...]

מתוך: **שיחות הרב צבי יהודה – שמות**, בעריכת הרב שלמה אבינר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 181–184.